

שרידים מפירוש אשכנזי על מסכת ראש השנה

יוצאים לאור על-ידי אהרן ארנד

ת"ת ש"ת 5785

אוצר החכמה

מבוא

בספרייה הלאומית של אוסטריה הנמצאת בווינה שמורים ארבעה דפים של כתב יד המכילים קטעים מפירוש למסכת ראש השנה מהתלמוד הבבלי. המדובר בכתב יד וינה Tab. 4589, הרשום בקטלוג של שוורץ¹ בסימן B42 (מס' הסרט במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 11455; בסרט זה אין מספור לעמודים). הכתיבה היא אשכנזית, על קלף, וזמנה סביב המאה הי"ג.² הדפים מצטרפים לשתי חטיבות נפרדות של שני דפים רצופים כל אחת. הראשונה מפרשת את המסכת מאמצע דף י"ע"ב עד סוף דף יב ע"א, בעוד השנייה מפרשת מתחילת דף יז ע"ב עד אמצע דף יח ע"ב. מדובר כפי הנראה בשריד מתוך כתב יד שהכיל פירוש לכל המסכת ושבתמקורו ניתן לשער כי הכיל למעלה מארבעים דפים. יתכן שיד המזל גרמה לכך שדווקא דפים אלה נשתמרו, אך יתכן שהם שרדו בשל העניין המיוחד שלהם, שכן הם מכילים בעיקר פירושים לסוגיות אגדה הקשורות לראש השנה.

שוורץ קבע שמחבר הפירוש הוא רש"י,³ אך השוואת פירוש זה אל פירושו של רש"י מלמדת שמדובר בשני פירושים שונים. ננסה לתהות מעט על תכונותיו ומקום יצירתו של הפירוש הזה, על אף שנותרו כאמור רק שרידים ממנו. כידוע, פירושים רבים לתלמוד נכתבו באשכנז ובצרפת במאות הי"א–י"ב. פירושים אלה, שראשיתם בימיו של רגמ"ה ותלמידיו, לומדי התורה במגנצא וורמייזא, מתאפיינים בביאורים מקומיים וקצרים המביאים ציטוט ('דיבור המתחיל') מן המקור ומוסיפים עליו פירוש. רוב הפירושים הללו לא נשתמרו, משום שפירושו של רש"י תפס את מקומם ומעת שהוא החל להתקבל חדלו להעתיקם.⁴ דוגמה לדבר יכול לשמש פירוש ר' אליקים בר' משולם, בן זמנו של רש"י, הדומה בתכונותיו לפירוש רש"י; במקורו היה זה פירוש לרוב התלמוד, אך נשתמר ממנו רק הפירוש למסכת יומא.⁵ רש"י למד בישיבות בגרמניה, חזר לצרפת

1 ראה: A. Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925, p. 246

2 כך דעתה של ד"ר עדנה אנגל מהמכון הפליאוגרפי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

3 שוורץ, לעיל הערה 1, שם. על פירוש רש"י למסכת ראש השנה ראה א' ארנד, 'עיונים בעדי הנוסח של פירוש רש"י למסכת ראש השנה' (טרם נדפס).

4 ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 220–221; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד 1000–1200, ירושלים תשנ"ט, עמ' 38.

5 על פירוש זה ראה ד' גנחובסקי, פירוש ר' אליקים למסכת יומא, ירושלים תשכ"ד, מבוא; י'

ב-1075, ושם חיבר את פירושו. לקראת סוף המאה הי"א ירדה קרנן של ישיבות גרמניה והמרכז התורני עבר לצרפת. באותה עת נתחברו בצרפת פירושים מקומיים קצרים על ידי רש"י וחבריו. פירושיהם של תלמידי רש"י או חבריו בני צרפת אף הם נדחו מפני מעמדו של פירוש רש"י ורובם ככולם אבדו. סוגה ספרותית בפני עצמה הן התוספות, שראשיתן בגרמניה במפנה המאות הי"א–י"ב. בעלי התוספות לא ראו עצמם כפרשנים, שכן פירוש (פירושי אשכנז ולאחר מכן פירוש רש"י) כבר עמד לפנייהם. הם באו ודנו בדברי הפרשנים שקדמו להם, והתמקדו בבעיות מסוימות ובהשוואת מקורות.⁶ פירוש רשב"ם, נכד רש"י, נחשב כשלב ביניים בין פירוש רש"י לפירושי התוספות.⁷

הפירוש שלפנינו אין דרכו כדרך התוספות. מגמתו לבאר את לשון התלמוד. ובדומה לרש"י, הוא מבאר מלים וביטויים הנראים קשים. אף מבחינת אורכו קרוב הוא לפירוש רש"י, או מעט ארוך ממנו. מבחינת המבנה קיים דמיון בינו לבין פירוש רש"י; כוונתו לתפקיד הדיבור המתחיל. י"מ תא-שמע כתב לאחרונה כי באשכנז וגם אצל רש"י היתה צמידות מלאה לטקסט התלמודי באמצעות הדיבור המתחיל. אולם בעוד שבפירושי מגנצא השתלב הדיבור המתחיל בטכניקה פרפראסטית של הפירוש, כשמדי פעם מרצה הפרשן את מהלך הסוגיה, הרי שאצל רש"י התבטל לחלוטין השימוש בפרפראזה. הוא אינו מתייחס כלל לסוגיית התלמוד בכללותה אלא לאותו שלב משלבי הסוגיה הנרמז בדיבור המתחיל. משום כך, הפירוש אינו מהווה רצף לשוני הנושא את עצמו, אלא הוא עשוי שרשרת משפטים, הנעשית יחידת פירוש אורגנית רק במיצוע נקודות הקשר התלמודיות הקבועות ביניהם כד"ה.⁸ מבחינה זו דומה הפירוש שלפנינו לפירוש רש"י.

השוואה בין הפירוש שלפנינו לבין פירוש רש"י מלמדת בבירור כי מחברו לא הכיר את פירוש רש"י ואף רש"י לא הכיר אותו. כך מתברר מהעדר הזיקה בין הפירושים למרות מגמתם הזוהה. הפירוש אינו מזכיר את רש"י לא בשמו ולא בכינוי 'המורה', ואינו מעתיק מפירוש רש"י. אפילו בסגנון רש"י אין הוא משתמש, בניגוד לדרכם של פרשנים המעתיקים במדויק או בפרפראזה פירושים קדומים שנכתבו לפי שיטתם.⁹ הוא מתמודד עם אותם הקשיים שעמדו בפני רש"י, אך פעמים רבות אינו מפרש כמוהו. כך למשל בסוגית מזל כימה שהעלה ה' בימי המבול (יא ע"ב), המבוססת על מושגים אסטרנומיים: הפירוש שלפנינו נוקט כדעת הערוך (ערך 'כמה') וכפירוש המובא בסוף המסכת (לה ע"א), שהמזלות סובבים את הארץ פעמיים ביממה, שלא כרש"י שכתב שהמזלות סובבים רק פעם אחת (כל

פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ס, עמ' 236–237; תא שמע, שם, עמ' 56–58.

6 ראה לאחרונה תא-שמע, שם, עמ' 65–81.

7 תא-שמע, שם, עמ' 58–62, 112.

8 תא-שמע, שם, עמ' 39, 41–42.

9 כך למשל דרכו של ר' יהונתן מלוניל: בפירושו למשנה ולרי"ף הוא מצטט את רש"י כמעט בכל דיבור, תוך שהוא מצרף תוספות והבהרות משלו, לרוב בלי להזכיר את רש"י בשמו.

מזל במשך שעתיים). גם בפירושו ל'חיילות של בית דוד' (יח ע"א) ניכר שלא ראה את פירוש רש"י, ולא הביא את הצעתו, ואף רש"י לא ראה את ביאוריו (המסתברים יותר, ראה להלן). הוא גם מאמץ גרסאות שרש"י לא אימץ. כך למשל הוא גורס את המשפט 'מכלל דתרויהו סבירא להו בניסן נברא העולם' (י ע"ב), משפט שהיה לפני רש"י אך רש"י כתב 'ולי נראה דלא גרסינן ליה' תוך שהוא מנמק דבריו. אף באשר לגרסת הסוגיה על מזל כימה (יא ע"ב) מאמץ הפרשן שלנו גרסה הפוכה מזו של רש"י. וכמובן, יש גם מלים וביטויים המתבארים בפירוש שלפנינו ורש"י לא נתן דעתו אליהם (כגון יא ע"א 'זיוא לאילני', יז ע"ב 'השמן לב העם'). כל הנתונים האלה מוכיחים בבירור כי מחבר הפירוש לא ראה את פירוש רש"י. וכבר הוער לעיל שפירוש רש"י נודע בצרפת סמוך לאחר צאתו לאור ואם כן יש לשער שהפירוש נכתב לפני כתיבת פירוש רש"י או במקביל אליו.

אשר למקומו של הפרשן. המסורת הפרשנית של הלומדים במגנצא זהה הייתה באופיה למסורת הפרשנית של הלומדים בוורמייזא.¹⁰ מסורת זו הגיעה באמצעות רש"י לצרפת. גם בנקודה זו יש קירבה ודמיון רב בין אופי הפירושים שנכתבו באשכנז (מגנצא, ורמייזא) לפירושי רש"י ובית מדרשו בצרפת. משום כך קשה לקבוע היכן נכתב הפירוש שלפנינו, באשכנז או בצרפת.¹¹ וכאן המקום להעמיד על זיקה בין חידושי התוספות לפירוש שלפנינו. זיקה כזאת ניכרת בחמישה מקומות, ואלה הם:

א. רש"י כותב שאין לגרוס בלשון התלמוד 'מכלל דתרויהו סבירא להו בניסן נברא העולם' (י ע"ב), בעוד בעל הפירוש שלפנינו גרס לשון זה. בעלי התוספות (ד"ה 'מכלל') מביאים את דברי רש"י אך דוחים אותם. אף הם סבורים שיש לגרוס משפט זה.

ב. בעלי התוספות סבורים שאין לגרוס את הברייתא על זמנו של המבול (יא ע"ב, ד"ה 'יום') כגירסת רש"י. הם גורסים אותה כגירסת הפירוש שלפנינו, שהיא ההיפך מגרסת רש"י.

ג. רב יהודה מזכיר 'ג מידות' (יז ע"ב). רש"י אינו מפרט אילו הן בדיוק. הפרשן שלפנינו מפרט את המידות, וכן גם בעלי התוספות המקדישים דיבור שלם לעניין זה (ד"ה 'שלש עשרה').

ד. המשנה מונה ששה חודשים שעליהם יוצאים השלוחים להודיע על קידוש החודש בידי בית דין (יח ע"א). הפירוש שלפנינו מבאר מדוע אין יוצאים על חודש סיון: 'משום דבחושכנא תליא מילתא דמי'ו בניסן לסוף נ' יום עצרת'. ביאור דומה במלים אחרות מובא גם בתוספות (ד"ה 'על ניסן').

ה. על דברי התלמוד כי ביום ט' בתמוז הובקעה העיר (יח ע"ב), כותב המפרש

10 ראה גרוסמן (לעיל, הערה 4), עמ' 221 ובהפניותיו שם; וראה עוד: הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 172, 412.

11 תא-שמע (לעיל, הערה 4), עמ' 54, מציע הבחנות בין פירוש רש"י לבין הפרשנות האשכנזית, אולם אין הן מועילות לזיהוי מקומו של הפירוש שלפנינו.

שלפנינו: 'ומה דהיום מתענין ביי'ז בו היינו לחורבן שיני, אבל לחורבן ראשון הוקבעה בתשיעי'. דברים אלה מצויים גם בתוספות (יח ע"ב, ד"ה 'זה').

לפי זיקה זו אפשר שהפירוש שלפנינו או פירוש דומה לו עמד לפני מחבר התוספות והוא הושפע ממנו במהלך כתיבתו. מחבר התוספות לראש השנה הוא ר' שמשון משאנץ, מחכמי צרפת במחצית השניה של המאה הי"ב.¹² אין בכך כדי להכריע בשאלה אם הפירוש שלפנינו נכתב בצרפת או בגרמניה, אך אפשר אולי להסיק שהפירוש היה מצוי בצרפת בימי הר"ש משאנץ.

השרדות הקטעים מן הפירוש שלפנינו מהווה הפתעה מסוימת, משום שפירושים מבית מדרשו של רגמ"ה או מחבריו של רש"י נשתמרו בדרך כלל רק למסכתות שרש"י לא פירש, או שפירשו להן אבד, לבד מפירושים למספר מסכתות מסדר קדשים.¹³ והנה פירוש רש"י לראש השנה מצוי היה ביד הלומדים, כמוכח מכתבי היד שנשתמרו ממנו ומהפירוש שנדפס בתלמוד. מעולם לא פקפק אדם בבעלות רש"י על הפירוש למסכת זו. ובאמת מסתבר שמחמת מעמדו של פירוש רש"י נותר מהפירוש שלפנינו רק שריד.

בפירוש שלפנינו אין מצויים כלל לעזים (אמנם גם בפירוש רש"י לקטעים אלה אין כל לעז). פעם אחת קובע הפרשן מה הגרסה בתלמוד ('כבני מרון', יח ע"א). במקומות אחדים הוא קובע חלק מהציטוט בראש הפירוש ומשלב חלק אחר ממנו במהלכו.

בדרך כלל הוא מעלה רק פירוש אחד, אך במקום אחד, בדיון בצירוף 'כבני מרון' הנ"ל, הציג מספר ביאורים. בביטוי 'כבני מרון' נתקשו חכמי התלמוד (שם). בבבל תרגמוהו: 'כבני אמרנא', ריש לקיש פירשו: 'כמעלות בית מרון', ורב יהודה פירש בשם שמואל: 'כחיילות של בית דוד'. שני הפירושים הראשונים כוללים מלה קרובה ל'מרון' ואין בהם קושי מיוחד, אולם הפירוש השלישי קשה להבנה: היכן רמזים חיילותיו של בית דוד במילים בני מרון? רש"י כתב: 'כחיילות של בית דוד, וכבני מרון כבני חיילות של מלך, מרון לשון מרות ואדנות, וכך היו מונין אותם יוצאים זה אחר זה בצאתם למלחמה'. רש"י פתח בזיקה שבין 'בני מרון' לבין חיילות בית דוד ולאחר מכן תיאר מה עשו לחיילים. פירוש זה דחוק, שכן לפי פירוש זה שמואל לא היה צריך להזכיר חיילות של בית דוד אלא חיילות של מלך סתם. הפרשן שלפנינו ביאר את התרגום הבבלי ואת הסברו של ריש לקיש וסיכם: 'הני תרי לישני דייקי לבני מרון'. לאחר מכן הגיע לפירושו של שמואל וכתב (ההדגשות שלי):

כחיילות של בית דוד כשהיו יוצאין למלחמה והיה המומנה [צ"ל: הממונה] רוצה [ל]ידע מניינן היה מעברין [צ"ל: מעבירין] לפניו בזה אחר זה. [א]מ' רב יהודה אמר שמואל כחיילות של בית דוד [ש]היו עוברין רגל רגל בפני

12 ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 613–614.

13 גרוסמן (לעיל, הערה 4), עמ' 221.

עצמו ולא בערבוביא. מה עניין חיילותיו של דוד אצל מרון, האי [מ]רון לשון מרנא כמו אדונינו דוד ומתרגמ' [מר]נא. כבני מרון כחיילותיו של דוד שהולכין [ב]מר נפש, כך כל מי שהולך לדין הולך במר [נ]פש [ו]היינו כבני מרון וכן גמי עוברין לפני [ה]קב"ה בראש השנה כל באי העולם.

החלוקה למספר פירושים בולטת הודות לחזרה המשולשת על דברי שמואל 'כחיילות של בית דוד'; על כן חילקנו את הביאור לשלושה ד"ה. בדיבור הראשון מבואר מנהגו של הממונה עם חיילותיו. הדיבור השני פותח אף הוא בתיאור נהגם של החיילים, אך לאחר מכן מוצגת השאלה 'מה עניין חיילותיו של דוד אצל מרון'. על כך באה התשובה הנעזרת בתרגום מילת 'אדונינו' ('מרון') הוא כינוי לדוד המלך). הדיבור השלישי פותח בתיאור החיילים – הפעם בתיאור מצב רוחם המבוסס על לשון המקרא (שמ"א כב, ב, שמ"ב יז, ח), ולאחר מכן מתבארת מילת 'מרון' לאור תיאור זה (כש'מרון' הוא כינוי לחיילי דוד מרי הנפש). יש כאן אפוא שלושה תיאורים של חיילות בית דוד, ושני ביאורים לקשר שלהם למילת 'מרון'. הביאור הראשון קרוב לפירוש רש"י, שכתב 'וכבני מרון, כבני חיילות של מלך, מרון לשון מרות ואדנות'. אולם בעוד רש"י לא קישר את דוד לפירוש, בעל הפירוש שלפנינו קישר, ו'מרנא' = אדונינו, היינו דוד.

מכל מקום, שיטת המפרש שלנו להביא מספר פירושים רצופים בלא שום הערה אינה מוכרת בפירוש רש"י לתלמוד. רש"י, בהביאו שני פירושים לענין אחד, מבחין ביניהם תמיד במילים 'אי נמי', 'לישנא אחרינא', 'פירוש אחר', 'ורבותי פירשו' וכדומה. אבל כפי שהראה רד"צ הילמן¹⁴ הבאת פירושים בלא הבחנה ביניהם שכיחה בפירוש המיוחס לרש"י למועד קטן הנדפס בש"ס וילנא. מסקנתו היא שהטקסט ההוא יצא מלפני סופר הדיוט, שהעתיק ממקורות שונים והרכיב אותם על זה בלא הבנה. אפשר שהדבר נכון גם לגבי הסופר שהעתיק את הפירוש שלפנינו, דהיינו שעמדו לפניו פירושים שונים והעתיק מזה ומזה בלא הבנה והבחנה.

הסופר וכתב היד

כתיבת הסופר נאה, אולם במקומות מסוימים היא טושטשה ואינה ניתנת לקריאה. בכל דף ישנן שתי עמודות, בכל עמודה בין 35 ל-39 שורות. כאמור, שני הדפים הראשונים (1-2) רצופים, ואף שני הדפים האחרים (3-4) רצופים. צדן השמאלי

14 רד"צ הילמן, 'פירוש רש"י' למס' מועד קטן, הנאמן, טז (תשכ"ד), עמ' 7-15. על הפירושים המיוחסים לרש"י למסכת מועד קטן ראה לאחרונה: ע' שרמר, 'על הפירושים למסכת מועד קטן המיוחסים לרש"י', בתוך: עטרה לחיים – מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי (בעריכת ד' בריאין ואחרים), ירושלים תש"ס, עמ' 534-554. על המונחים המשמשים להצעתם של פירושים אלטרנטיביים ראה שם, עמ' 550-552.

של עמודות 1ב ו-3ב (דהיינו העמודות השמאליות) וצידן הימני של עמודות 2א ו-4א (דהיינו העמודות הימניות) נגזרו ואבדו. השורות האחרונות בעמודות 1ב, 3א ו-4ב מטושטשות לגמרי.

בכתבי יד של פירוש רש"י מצויים כידוע סימנים שונים להפרדה בין דברי התלמוד (ה'דיבור המתחיל') לבין גוף הפירוש, כגון רווח או נקודה או נקודתיים, אך בהרבה מקרים אין כל סימון. ישנם גם כתבי יד שבחלקים מהם יש שימוש בסימנים מפרידים ובחלקים אחרים אין. מדפיסי התלמוד נתנו דעתם לנושא זה, והשתדלו לסמן נקודתיים בסוף כל פירוש, ומאוחר יותר הוסיפו אף נקודה בסוף כל דיבור המתחיל. מכל מקום ההבחנה בין ד"ה ובין גוף הפירוש אינה תמיד קלה, ואף המדפיסים שגו לא פעם בעניין זה.¹⁵ גם בפירוש שלפנינו אין קביעות בהבחנה: הסופר סימן לרוב נקודה בסוף הפירוש, אך לעתים הציג נקודה לאחר הדיבור המתחיל. לעתים שם (בטעות) נקודה באמצע עניין, ויש שלא סימן נקודה אף בין פירוש לפירוש.

במקומות אחדים שגה הסופר בהכפלת מילה אחת או מספר מילים. לעתים הבחין בטעות וסימן נקודה מעל אות מיותרת, או קו או קרנים על מילה או מילים שנועדו למחיקה. הוא השלים לעתים את השורות, תמיד על ידי תוספת האות ה. לא ראינו צורך להעתיק אותיות אלה.

גוף כתב היד

להלן שרידי הפירוש שנשתמרו, עד כמה שניתן היה לפענחם. פיענוח כתב היד הצריך מאמץ רב. בקצת מקומות השלמנו מילים בלתי קריאות על פי שיקולנו.¹⁶ ציינו בסוגריים את מספרי העמודות של כתב היד ואת דפי התלמוד המתפרשים. פיסקנו בצמצום לפי הבנתנו. הדגשנו קטעים הנראים בעינינו כציטוט התלמוד. להלן סימני ההדרה: [...] = חלק ממילה בלתי קריאה. [...] = מילה בלתי קריאה. [...] [...] = מילים בלתי קריאות. בתוך הסוגריים המרובעים השלמנו לעתים את המילה או האות החסרה על פי השערותנו. () = מחיקה של הסופר. תודתי להנהלת הספריה הלאומית בוינה על מתן הרשות לפרסם את הפירוש.

15 ראה א' ארנד, פירוש רש"י למסכת מגילה: נוסחו ותכונתו, בצירוף מהדורה מדגמית, דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ה, עמ' 221–225. וראה גם: י' פרנצוס, 'פירוש רבינו אליקים למסכת יומא', סיני, סא (תשכ"ז), עמ' ריג–רכ.

16 צילום כתב היד המצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים מטושטש ביותר, ולמעשה אינו מאפשר שחזור. לצורך השחזור נעזרתי בדיסק מיוחד שבו הוקלטה סריקת לייזר של עמודי הפירוש. דיסק זה הותקן לבקשתי בידי עובדי הספריה הלאומית בוינה. תודתי נתונה להם על כך.

[אוצר החכמה]

הפירוש

[י ע"ב] [א] בשנה סגיא דיום אחד [בשנה] [חש] וב שנה. ושניהם ר' מ[איר] דאמ' יום אחד בשנה חשוב שנה ור' [אליעזר] דא' ל' יום. מקרא אחד דרשו [...] [יום אחד] בשנה הוא דקאמ' בראשון דמשמע בחודש הראשון לשנה דהיינו ניסן באחד לחודש וקאמ' [...] באחת ושש מאות שנה דאותו [...] שנה ועדין לא [...] אלא יום אחד בניסן דקאמ' באחד לחודש ש"מ יום אחד בשנה חשוב שנה. ואידך ר' אליעזר. אי כתיב בשש מאות וא' שנה [...] ושש מאות שנה ולא [...] דיום אחד בשנה חשוב שנה [...] יום אחד בחודש הראשון [...] מה חודש למ[נ]ווי' ¹⁷ שמונין לו ל' יום ויום אחד (בשנה) חשוב חודש. אף שנה למינוייה שמונין לה י"ב חודשים וחודש ¹⁸ אחד חשוב שנה. מכלל דתרויהו בין ר' אליעזר בין ר' מאיר. סברי דבניסן נברא העולם מדקחשבי תרוייהו חושבנהו מניסן דעד כאן לא פליג ר' אליעזר עליה דר' מאיר אלא דיום אחד בשנה אין חשוב שנה אבל אי הוה ל' יום בשנה שכבר עבר חודש ראשון מודי ר' אליעזר לר"מ וחשיב ליה שנה דהאי בראשון היינו ניסן דכולי עלמ' מודו דניסן ראש השנה לחדשים. נפקדה שרה נזכרה לפני הקב"ה ונתן לה הריון. [יא ע"א] תדשא הארץ דשא משמע ¹⁹ שכבר היתה מליאה כשהיה אדם. איזהו חודש שהארץ מליאה וכולי הוי אומר זה תשרי שכבר כולן נגמרין כדכת' עץ פ[ר]י דמשמע שכבר היה נגמר הפרי. ואותו הפרק זמן רביעה וירד ²⁰ גשמים היה [...] זמן גידול פירות הוא. עץ עושה פרי ש[...]. היה עושה הפרי. הוא ²¹ חודש שהארץ מוציאה פירות הוי אומ' ניסן שגדילין בו צמחים ופירות. ואותו הפרק וכולי אתיא לר' שמעון דאמ' ²² מתעברות בניסן ויולדות באלול. שנ' לבשו כ[ר]ים [הצאן ד...] [...] ת [...] וקאמ' יתרועעו אף ישירו דהיינו ניסן. ואידך נמי ר' אליעזר. והא כת' עץ פרי עושה פרי דמשמע דהינו ניסן שהארץ מוציאה פירות. ההוא ברכה לדורות שצוה הקב"ה [א]ב לאילנות שיהו מוציאים פירות לעולם [...] [...] [ניסן] שמוציאין פירות. ואידך ר' [יהושע] דאמ' בניסן נברא העולם. והכת' עץ פרי דמשמע [...] [מכאן] שאילן מלא פירות דהיינו [...] בתש[נ]ר. [לקומתן] נבראו שלא הוסיפו [...] לגדל [...] ל[...]. והיינו עץ פרי דאמ' ²³ שור שהקריב אדם [...] קרניו קודמות לפרסותיו

17 בכ"י אוקספורד בודלי' 366/3 (ס' 18347) הנוסח: 'מה חדש למנויוי אף שנה נמי למנוייה', ונוסח קרוב לכך היה לפני הפרשן, אך בדפוס הנוסח: 'וחדש למנויוי ושנה למנוייה'.

18 בטעות נכפלה כאן מלת 'וחדש'.

19 בטעות נכפלה כאן מלת 'משמע'.

20 צ"ל: 'וירד'.

21 נראה שצ"ל: 'איזה הוא'.

22 לעיל ח ע"א.

23 עבודה זרה ח ע"א, חולין ס ע"א.

24 תה' סט, לב.

26 השווה רש"י, חולין ס ע"א: 'לדעתם: שהודיעם שיבראם והם נאותו'.

28 בר' יח, ו.

29 שם י"ת. ת.

30 על פי בבא מציעא פז ע"א: 'שרה אמנו היום פירסה נדה'.

31 המילים 'דכת' ... חמאה' הינן כנראה ט"ס, שכבר נזכרו לעיל.

32 המילים 'וכתיב בתריה' אינן בדפוס. ואף לא היו לפני רש"י (ראה דבריו בד"ה 'עדות ביהוסף

(שמר'), אך הן מופיעות בכ"י מינכן ובכמה עדי נוסח נוספים, ראה דק"ס הערה ת.

אחורי הקרקע עד התהום [...] רקיע ששה מזלות קבועים ואינן [...] ושש מהן קבועין ברקיע של מעלה [...] אחד אותן שישמשו בעולם [...] האחרים ששקעו אחורי הקרקע [...] שימשו ולא ניראו ונגלין ומשמשין [...] והיינו עולה כשנראין וכשמזל עולה [...] אחד במזרח שוקע אחר כנגדו] במערב [...] בתחילת היום ושוקע [...] ונטל שני כוכבים מכימה [...] ארובות דכת³³ וארבות השמים [נפתחו ומעין] נות מתמעטין מחמת הצינה. [...] יום שמזל כימה עולה שכל אייר [ב2] משמש שור בתחילת היום בכל יום ויום. [יב ע"א] בשלמ' לר' יהושע דאמ' י"ז באייר הוה. היינו דכת' [ב]חדש השיני דהוי שיני לניסן שהוא ראשון לחדשים. שיני לדין לתשרי. היינו דשינה מעשה בראשית שדינו של שור היה לשקע עוד ועשהו עולה שלא בזמנו. מאי שינה הא לא שונה המזל. ברותחין נידונו שהיו מי המבול מרתיחין והיינו שינה. בעבירה שכבת זרע רותח הוא.³⁴ וחמת המלך שככה נתקרה מחמימות דעת שהיה בו מתחילה האי³⁵ ש[נצטנן] מחמימות. מונין למבול לבריאת עולם למלכים³⁶ מתשרי כר' אליעזר. לחשבון התקופה כר' יהושע מניסן. אף למבול לבריאת עולם למולד ניסן. לירקות סתם היינו למעשר ירק סתם בין תבואה בין שאר ירקות ראש השנה שלהן תשרי דאותו שנלקט לפני ראש השנה אין מתעשר על אותו שנלקט לאחר ראש השנה לפי שאין מתעשרין מן החדש על הישן דכת' ביה³⁷ שנה בשנה.³⁸ ולהכי לא בעי הכא למעשרות מנלן³⁹ משום דכת' ביה שנה שנה וגמר שנה שנה מתשרי. וליכא לא[שי] אומ'⁴⁰ ניסן משום דבענן סמוך לגמרו עישורו⁴¹ וליכא דבניסן עדין לא נגמרו. היינו מעשרות ואמאי תנינא [...] ירקות לחוד ומעשרות לחוד. תנא דרבנן דהיינו ירקות דמדרכנן חייבין במעשר דמדאורייתא אין חייבין במעשר אלא דגן תירוש ויצהר אבל שאר ירקות אין חייבין במעשר אלא מדרכנן. אידי דחביבה ליה משום דמדרכנן הוא וחידוש הוא. [אקדמ]ה להכי תנא ירקות ברישא. ותנא [דיד]ן דלא תני למעשרות. תנא ירקות דרבנן וכל שכן מעשרות דגן דאורייתא דראש השנה שלהם תשרי. ותנא דבריתא אמאי תני למעשרות ליתני מעשר. ומישיב התלמוד להכי תני למעשרות [...] דאחד מעשר דגן אחד מעשר בהמה⁴² ראש — — —

33 בר' ז, יא.

34 כן גם ביד רמה, סנהדרין, קח ע"ב: 'ברותחין קלקלו — בשכבת זרע שהיא רותחת, שנאמר כי השחית כל בשר את דרכו'. וראה שם במיוחס לרש"י.

35 אולי צריך להוסיף: 'נמי' או 'וישכו'.

36 אולי צ"ל: 'ולמלכים'.

37 דב' יד, כב.

38 צ"ל: 'שנה', כלהלן בסמוך.

39 קושיה זו הקשה גם הר"ן, ויישב בדרך קצת שונה.

40 צ"ל: 'אימ'.

41 ראש השנה ח ע"א.

42 כך גם הנוסח בכ"י מינכן, אך ברפוסים הסדר הפוך: 'אחד מעשר בהמה ואחד מעשר דגן'.

43 על פי יומא פו ע"א.

45 המלים 'עיתים לרעה' מיותרות.

47 אולי צריך להוסיף: 'הני'.

49 בטעות נכפלה באז מילת 'נקרע'.

50 צ"ל: 'דינר'.

שיבואו בכלל אנשים. בכלל⁵¹ קראינו אליו נענין אפילו לאח[ר] גזר דין. בהמצאו אלמ' דאינו מצוי בכל ע[ת] והיינו לאחר דין. ההוא⁵² ביחיד שמצוי לו הקב"ה לקבלו בתשובה ב' ימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים. כנגד עשר לגימון[ת] של מאכל נתן להם שהיו שם עשרה מעבדי דוד.⁵³ כנגד⁵⁴ עשרה ימים (וכי) שתלה⁵⁵ לו המקום כנגד(ו) עשרת ימי תשובה[ת] שיחזור בו וכיון שראה שלא חזר בו נגפו. כבני מרון גרסינן.⁵⁶ כבני אימרנא כבשים הללו כשמעשרין אותן מעבירין אותן אחד אחד בפני עצמו כך באין אחד אחד [אל] [א4] [ה] דין שלא בערבוביא. כמעלות בית מורון⁵⁷ בית [ח] ורין⁵⁸ גבוה ומשופע מאד ופרץ עד שאין שני [ב]ני אדם יכולין להלך בו בצידיה אלא מאחריה, הני תרי לישני⁵⁹ דייקי לבני מרון. כחיילות של בית [ד] וד כשהיו יוצאין למלחמה והיה המומנה⁶⁰ רוצה [ל]ידע מניין היה מעבירין⁶¹ לפניו בזה אחר זה. [א]מ' רב יהודה אמר שמואל כחיילות של בית דוד [ש]היו עוברין רגל רגל בפני עצמו ולא בערבוביא. מה עניין חיילותיו של דוד אצל מרון, האי [מ]רון לשון מרנא כמו אדונינו דוד⁶² ומתרגמ' [מר]נא.⁶³ כבני מרון כחיילותיו של דוד שהולכין [ב]מר נפש כך כל מי שהולך לדין הולך במר [נ]פש [ו]היינו כבני מרון וכן נמי עוברין לפני [ה]קב"ה בראש השנה כל באי העולם.⁶⁴ וכולין⁶⁵ [נ]סקרין בסקירה אחת⁶⁶ בין למאן דאמ' כחילו' [ש]ל דוד אע"פ שמעבירין⁶⁷ כל אחד ואחד [ב]פני עצמו אעפ"כ הקב"ה רואה את כולן ואת [מע]שיהן בהבטה אחת ואין צריך להביטן [כל] אחד ואחד בפני עצמו. ואף אנן תנינא דכולן נסקרין בסקירה אחת. הא קא חזנא [ד]לאו הכי שכל אחד ואחד דעתו חלוק מחבירו, אלא הכי קאמ' היוצר יחד לבם. על ששה חדשים שלוחים יוצאים

- 51 צ"ל: 'בכל'.
 52 כך גם הנוסח בכ"י מינכן, וכעין זה בקטע הגניזה המצולם אצל ד' גולינקין, גזי ראש השנה, ניו יורק וירושלים תשנ"ט, עמ' ז: 'הא', אך בדפוס: 'התם'.
 53 שמ"א כה, ה.
 54 כך גם במספר כתבי יד של התלמוד, ואצל גולינקין, עמ' ז, אך בדפוס וברש"י: 'אלו', ראה דק"ס הערה ב.
 55 בטעות נכפלה כאן מילת 'שתלה'.
 56 בא כנראה להוציא מנוסחים שגרסו 'כבנומרון', ראה א"מ הכרמן, 'הפיוט כמקור למלים והוראות שנשתכחו', פרקים, א (תשכ"ז-תשכ"ח), עמ' 31-34, ובהפניותיו.
 57 נראה שהוא שיבוש של 'חורון', המצוי במספר כת"י, ראה דק"ס הערה ד, ולהלן בסמוך.
 58 צ"ל: '[ח]ורון'.
 59 היינו 'כבני אימרנא' ר'כמעלות בית מרון.
 60 צ"ל: 'הממונה'.
 61 צ"ל: 'מעבירין'.
 62 מל"א א, יא; מג, מז.
 63 בתרגום יונתן לפנינו: 'רבותנא'.
 64 על הפירוש כאן ל'חיילות של בית דוד' ראה לעיל, במבוא.
 65 נראה שצ"ל: 'כולין'.
 66 נראה שדולג כאן קטע מחמת הדומות, ואולי יש להשלים: 'בין למ"ד כבני מרון בין למ"ד כבני אימרנא'.
 67 צ"ל: 'שמעבירין'.

להודיע [לגול] איזה יום שנתקדש החודש. על ניסן [...] איזה יום נתקדש החודש לידע איזה יום הוא י"ד בו לעשות הפסח ובאב [ת]שיעי בו ובאלול לעשות ראש השנה [ב]יום ל'. וליפקו נמי אתמוז ואטבת דאי איפשר שלא יהא בהן או ימים טובים או תעניות כ[ר'] שמע' חסידא. ולכך אין יוצאין על אייר מפני פסח שיני⁶⁸ לפי שאין פסח [...] נהג בזמן הזה ומותר נמי באכילת חמץ [...] ואין יוצאין על סיון מפני עצרת משום דבחושבנא תליא מילתא⁶⁹ דמי"ו בניסן לסוף ג' יום עצרת. [ית ע"ב] בזמן שיש שלום שבית המקדש קיים. יהיו [לש]שון שעושין [אותן] תעניות ימים [4ב] טובים. אין שלום שאין בית המקדש קיים (והיו לששון). צום אלמ' דאי איפשר שלא יהא באותן חדשים או ימים טובים או תעניות ואין יוצאין השלוחין או בשביל ימים טובים כשיש שלום או בשביל הצום בשאין שלום. אמ' רב פפא משום הכי אין שולחין⁷⁰ יוצאים עליהן דאיפשר שאין בהם לא תעניות ולא ימים טובים. דהכי קאמ' וכול' שאם אין שלום ויש שמד שאומות העולם גוזרין גזירות על ישר' צום אבל אם אין שלום ואין שמד ברשותם הוא שאם לא רצו אין מתענין ולפיכך אין שולחין יוצאים עליהם שאינן צומות קבועין. אי הכי ט' באב נמי לא רצו אין מתענין ולא ליפקו. הואיל והוכפלו בו צרות דחורב בו את הבית בראשונה ובשנייה הילכך לא סגי שלא יתענו בו אפילו בזמן שאין שמד. ונלכדה ביתר כרך גדול היה סמוך לירושלים ועמד לאחר חורבן כ' שנים ומחצה עד שעמד מלך אחד ולכדה.⁷¹ ונחרשה⁷² העיר ומה דהיום מתענין ביי"ז בו היינו לחורבן שיני אבל לחורבן ראשון

68 נראה שהוא מבאר מדוע יוצאים על אייר רק בזמן שבית המקדש קיים, כפי שעולה מהמשנה.

69 מקור הביטוי לעיל ז ע"א. וראה תוספות כאן ד"ה 'על ניסן'. והשווה ירושלמי על אתר: 'עצרת חתוכה היא'.

70 צ"ל: 'שולחין'.

71 חורבן ביתר נזכר במקומות אחרים בספרות חז"ל, כגון איכה רבה ב, ד וירושלמי תענית ד ה (דף כד עמוד א). אולם כאן נקבע שהישוב עמד כ' שנים ומחצה. נראה שאין כוונת הפרשן לומר כי זה פרק הזמן שבו האריכה ביתר ימים אחרי החורבן, אלא לומר שביתר עמדה תחת שלטון ישראל במשך זמן זה (לא בהכרח מיד לאחר החורבן). מספר שנים זה מופלא לכאורה: החשבון כ' שנים ומחצה אינו מצוי במקורות ביחס לביתר. ונראה שיש להחליף כ' ב"ב" (חילוף המצוי בעולם כתבי היד), ולגרוס ב' שנים ומחצה. באיכה רבה (שם) כתוב שאדרינוס ערך מצור על בן כוזיבא בביתר במשך שלוש שנים ומחצה. אבל בסדר עולם, שאינו מוזכר את ביתר כלל נזכרת מלחמת אדרינוס בבן כוזיבא, כך: 'ומפולמוס שלקיטוס עד מלחמת בן כוזיבא י"ו שנה ומלחמת בן כוזיבא ב' שנים) ומחצה, נ"ב שנה אחר חרבן הבית'. ראה: C. J. Milikowsky, *Seder Olam: A Rabbinic Chronography*, New Haven 1981, p. 442. גם בסדר עולם יש עדי נוסח הגורסים 'ג' שנים ומחצה' כמו באיכה רבה (ראה מיליקובסקי, שם). אך נראה שבעל הפירוש שלפנינו גרס 'ב' שנים ומחצה'. וראה שגם רש"י גרס כך, ראה פירושו ליבמות עב ע"א ד"ה 'בימי בן כוזיבא': 'שמשכום עובדי כוכבים באונס בכרך ביתר וגברה יד בן כוזיבא ונלחם בהם ונצחם ומלך על ישראל שתי שנים ומחצה'. רש"י ובעל הפירוש שלפנינו למדו שבביתר עמד השלטון שנתים וחצי, מדברי סדר עולם, שאמנם לא הזכיר את ביתר אך ציין את שנות מלחמת בן כוזיבא, אדם הקשור במקורות אחרים לחורבן ביתר.

72 נראה שצ"ל: 'והובקעה', ומילת 'ונחרשה' הועתקה בטעות בגלל הופעתה קודם בסוגיה בסמיכות ל'העיר'. ויתכן שבמקור היה פירוש גם ל'ונחרשה העיר' והסופר דילג על פירוש 'ונחרשה' מחמת הדומות ('העיר').

הוקבעה⁷³ בתשיעי.⁷⁴ ששקולה מיתתן וכו' דקא חשיב צום שנהרג בו גדליה עם צום של חורבן הבית. ואני איני אומר כן שאיני חולק עליו אלא על צום העשירי בלבד שאינה [...] כסדר פורעניות [שבתשע]ה בתמוז הוקבעה⁷⁵ ואחר כך [...] הבינת] והריגת גדליה בתשרי ובאת שמועה לגולה בטבת של אחריהם והיינו סדר פורעניות. על ראשון⁷⁶ ועל אחרון אחרון וסדר חדשים נמי דהוא מונה סדר חדשים ואינו מונה סדר פורעניות אלא אומ' על ראשון דסמך מלך בבל [...] בעשירי שהוא חודש אחרון ש[...] הריגת גדליה שהוא אחרון [...] שהוא [...] לסמך ואינו [...] [... ...]

אוצר החכמה

אח"ח 1234567

73 יתכן שנוסח זה מדויק, ואפשר שצ"ל: 'הובקעה'.

74 על פי תענית כח ע"ב. השווה תוספות אצלנו, ד"ה 'זה תשעה בתמוז'.

75 צ"ל: 'הובקעה'.

76 נראה שצריך להוסיף: 'ראשון'.